

על מנחם אורן, השליח למעפילי קפריסין

יום עיון זה מוקדש לזכרו של מנחם אורן, השליח למעפילים במחנות קפריסין. התבקשתי לדבר היום על מדיניות הגירוש הבריטית בשנים 1946-8; לכן לא אדבר על מה שהייתב עשה או לא עשה למען המעפילים בקפריסין. אך לא אוכל לדבר על גירוש קפריסין מבלי להתייחס לשליחותו של מנחם אורן במחנות המעפילים, פשוט מפני שחברי ואני, שהיינו שם, זכינו להכיר אותו שם, לראשונה, בעבודתו החינוכית עמנו, ואנו חייבים לו חוב אישי.

השליחות למחנות קפריסין היתה מהשליחות הקשות והמפרכות באותם ימים, והיתה כמעט נחלתם הבלעדית של אנשי התנועה הקיבוצית לזרמיה ושל אנשי עליית הנוער. מנחם אורן היה אחד מהם, ועשה את שליחותו במסירות שלא ידעה גבול, תוך הזדהות בלתי רגילה עם המעפילים. שליחות אשר הפכה לחוויית חינוך.

אני מרשה לעצמי לספר כמעמד זה חווייה אישית שהיתה לי, כתוצאה מפגישתי עם מנחם אורן באותם ימים, בכפר הנוער בקפריסין.

במסגרת הלימודים בכפר הנוער, נטלו על עצמם השליחים את הוראת ידיעת הארץ, "מולדת" כלשון הימים ההם, זאת כדי להעביר את הנושא לבני הנוער בצורה חיה ומעניינת יותר משיכלו לעשות המדריכים שלנו, שטרם הכירו את הארץ והיו חסרי הכשרה פדגוגית.

היינו קבוצת ילדים, קבוצת ילדי "איתן" בקיבוץ של "דרור", שעמרו לעלות ארצה ולהקלס בקיבוץ תל-יוסף. מנחם אורן הכין אותנו לקראת יום העלייה תוך כדי שיעורי "המולדת" שהעביר לנו. הוא תיאר בפנינו בצורה כמעט פלסטית את תולדות ההתיישבות כעמק יזרעאל.

זכור לי כי התחיל את סדרת שיעוריו מבניית נמל חיפה והמשיך פנימה לתוך העמק. יישוב אחרי יישוב. כעבור מספר שבועות עלינו לארץ.

אני זוכר שכאשר יצאנו מעתלית בדרך לתל-יוסף והאוטובוס שהוביל אותנו נכנס לעמק, ידענו מראש, תוך כדי הנסיעה, מהו היישוב שאנחנו עומדים לחלוף על פניו.

כשהתקרבו לתל-יוסף, חיפשנו את המחלבה שהיינו צריכים לעבור לידה לפני הכניסה למשק.

כשנכנסנו לשיעורי תל-יוסף, ידענו שעלינו לעבור תחילה את דיר העגלות וערמות הזבל. לאחר מכן נעלה בשדרת הדקלים ואז יתגלה בפנינו הדשא הגדול עם חדר האוכל. וכך היה.

מנחם אורן היה בשבילנו, קבוצת "איתן", המדיום שבאמצעותו פגשנו את ארץ ישראל עוד בטרם ראינו אותה.

מדיניות הגירוש של הבריטים לקפריסין ב-1946-1948

באוגוסט 1945, התחדשה ההעפלה בדרך הים, אחרי הפסקה ארוכה שחלה בה, אחרי שלוש השנים האחרונות של המלחמה. בארבעה החודשים האחרונים של שנת 1945 הגיעו לחופי הארץ שמונה ספינות מעפילים קטנות מאיטליה ומיוון אשר הצליחו להמחית בחופי הארץ כ-1,000 איש מבלי שהבריטים יתפסו אותם. זה היה, אמנם, הישג צנוע למארגבי ההעפלה, אולם מספיק בכדי לעורר את השלטונות הבריטיים מתודמתם. בעקבות הצלחות אלה, הגביר הצי הבריטי את השמירה על חופי הארץ. החל מינואר 1946, התחילו הבריטים לוכדים את ספינות המעפילים בהתקרבות לחוף, אחת אחרי השנייה. שיטת "התגנבות היחידים" של הספינות הקטנות הגיעה לקיצה.

חידוש ההעפלה, אף שנעשה בקנה מידה קטן, עורר את הבריטים לערבות יתר והעמיד בפניהם דילמה, מכיוון שהם העריכו מוקדם מאד, כבר בסתיו 1945, שבקבות הספינות הקטנות תבואנה האניות הגדולות. כבר באוגוסט 1945, העריכו ראשי הצבא הבריטי באיזור, כי מארגבי ההעפלה מתכוונים לרכוש אניות מעודפי המלחמה וכי אם יצליחו בכך, תגבר העלייה הבלתי-ליגאלית בעתיד, ביתר שאת.

לאור תחזית זו התכנסה כבר ב-12 באוקטובר 1945, הוועדה הבין-משרדית לענייני העלייה הבלתי-ליגאלית בממשלה הבריטית לזיון, שמטרתו היתה בחיבת הדיכויים השונות לבלוימת העלייה הבלתי-ליגאלית בעזרה באיכה. לענייננו חשוב לציון, כי כבר אז הסתמנה אצל השלטונות הבריטיים כלוורון המגמה שלא לאפשר התפחות מצב בו תוצף הארץ באלפי עולים בלתי-ליגאליים. בין הפתרונות השונים שהוצעו למניעת מצב שכזה, הוצע גם לגרש את המעפילים שיתפסו לקפריסין, שתאזרה תחנת ביניים לקראת החזרתם לארצות מהן באו, או מקום מעצר לחקופה בלתי מוגבלת.

באוקטובר 1945 נשא הדיון עדיין אופי תיאורטי כלבד בקרב הפקידים והמומחים השונים שטיפלו בסוגייה סבוכה זו של המלחמה בהעפלה. אלה שדבו בנושא זה לא השתייכו לדרג המחליט. הם היו פקידים ומומחים, שתפקידם היה ללכד אפשרויות פעולה שונות לבלוימת ההעפלה אם וכאשר יוחלט על כך.

מסוף 1945 ובמחצית הראשונה של שנת 1946, היוותה ההעפלה חלק אורגאני מפעולות "תנועת המרי העברי". ב"הגנה" היתה פקודה מפורשת, שכדי להבטיח הורדת מעפילים בחוף, אין להרתע אפילו מהתנגשות עם כוחות הביטחון הבריטיים. זכורה פרשת הערכותו של הפלמ"ח בתל-אביב לקראת הורדת מעפילי האנייה "וינגייט" ב-27 במרץ 1946, שבה נהרגה ברכה פולד. תפיסת ספינות המעפילים על ידי הצי הבריטי בענתה בעת ההיא כפעולות תגמול של הפלמ"ח נגד אובייקטים בריטיים שהיו מעורבים במלחמה נגד ההעפלה, כגון משטרת החופים ותחנת מכ"ם. לכן דרשו ראשי הצבא הבריטי מהדרג הפוליטי הככיר לבקוט אמצעים דרסטיים בזאת להפסקת העלייה הבלתי ליגאלית, כולל תפיסת אניות המעפילים בלב ים

והזרתן לנמלים שמתן יצאו, ואף מניעת הפלגתן תוך התערבות ישירה בנמלים של מדינות ריבוניות.

הדרגים המדיניים הבכירים בממשלה הבריטית היו, לעומת זאת, זהירים יותר, ולא ששו להרחיב את העימות שהיה קיים בין היישוב היהודי לכוחות הבריטיים בארץ, גם לתחום העלייה הבלתי-ליגאלית בדרך שאין חזרה ממנה. מה עוד שהעלייה הבלתי-ליגאלית היתה, עדיין, מצומצמת בחיקפה. שיקוליהם היו שיקולים מדיניים פרגמטיים.

1. כמעצמה ימית שכבו היתה בידידה, לא היתה הממשלה הבריטית מעוניינת להיות מזוהה כמי שמפרה את חוקי הים הבין-לאומיים, על ידי השחלטוח בלב ים על אניות הנושאות דגלים של מדינות זרות, שמא יפעל הדבר כבומרנג בגדה. מאידך, החזרת עולים בלתי-ליגאליים לארץ מוצאם, או אפילו לארצות שמהן הפליגו, לא היתה מעשית. רוב המעפילים היו חסרי תעודות ומשוללי נתינות, והפלגה בים היוותה רק שלב אחרון במסעם הארוך, אותו התחילו אי-שם במזרח-אירופה או במרכזה. לא ביתן היה לכפות על מדינה ריבונית כל שהיא, שתקבל אותם בחזרה.

2. המלחמה בגד המעפילים, שהיו פליטי חרב מהשואה, היתה בלתי פופולרית בקימים ההם. שנת 1945/6 לא דמתה לשנת 1940, כאשר מעפילי אטלנטיק בגררו ממחנה עתלית וגורשו מהארץ למאוריצינוס. הממשלה הבריטית באותם ימים חששה עדיין כי צעד כזה עלול לעורר בגד בריטניה את דעת הקהל העולמית ובמיוחד זו שבארצות הברית. גירוש פליטים יהודים לטוברוק שבאפריקה וכליאתם שם, על פי ארת ההצעות, יעורר מחאות, ובריטניה תואשם בכך שהיא לוקחת ביצולי מחנות ריכוז מאירופה ומשליכה אותם למתנות ריכוז באפריקה. זאת, דווקא כאשר הנשיא טרומן דרש את הכנסתם לארץ-ישראל.

3. לגבי המדינאים הבריטיים, העלייה הבלתי-ליגאלית לא היתה תופעה בפני עצמה, אלא חלק מכלל השאלה הארצישראלית, שעמדה על הפרק באותם ימים ושהם חיפשו לה פתרון וקיוו שהאמריקאים יעזרו להם בכך. לכן לא ראו טעם לרכז את המאמץ דווקא בגזרה הפחות פופולרית שבחזית זו. במיוחד כאשר הגבלת העלייה והמלחמה בהעפלה ליכדו ביישוב את המתונים ואת הקיצונים גם יחד כנגד הבריטיים.

לאור שיקולים אלה, בחרה הממשלה הבריטית בשנה הראשונה לאחר המלחמה בשיטת מלחמה שקטה נגד ההעפלה אך פוגעת מאד במארגניה. אניוח המעפילים יורטו בתחום המים הטריטוריאליים של הארץ והוחרמו כחוק. את המעפילים עצרו במחנה עתלית ושיחררו אותם משט תמורת ניכוי מספר רשיונות העלייה (הסרטיפיקטים) ממכסות העלייה החודשיות. בצורה זאת יצא שכרם של מארגני ההעפלה בהפסדם. הם איבדו את הספינות שעלו ממון דב וגם לא הצליחו להכניס לארץ יותר עולים משהתירו הבריטים להכניס.

בהקשר זה, מן הראוי לציין, שבעת מבצע "אגתא", ב"שבת השחורה" ב-29
ביוני 1946, אשר בועד להכות ולשבור את "תכונת המרי העברי", הם כלל לא
התכוונו לפגוע בעלייה הבלתי-ליגאלית. ערב "השבת השחורה" ויומיים לאחר מכן,
נתפטו על יד חופי הארץ שתי ספינות מעפילים - "ווג'ווד" ו"ביריה", וכל 2,250
המעפילים שהיו בספינות אלה, שוכנו כמו קודמיהם במחנה עתלית. עם זאת יש
לציין שהחל מחודש מאי 1946, לאחר בואם של 1,700 מעפילי האניה "מכס בורדאו",
שהייתה אנלית המעפילים הגדולה ביותר מאז חודשה החפלה ב-1945, ואשר שברה את
מחסום 1,500 הסרטיפיקטים בחודש, החלו שלטונות המנדט חוששים מפני הצפת הארץ
מעולים בלתי-ליגאלים. החלו להתעורר אז בעיות שונות, כגון מציאת מקומות
איכסון עבורם, ריתוק יחידות צבא גדולות כדי לשמור עליהם, במקום לעסוק
בפעילות מבצעית. עלול היה להיווצר גם פיתוי לשחררם כפי שהדבר נעשה כבר
בפשיטת הפלמ"ח על מחנה עתלית ב-10 באוקטובר 1945.

מעודד מהישגי הצבא ב"שבת השחורה", פנה הנציב העליון, שבוע לאחר מכן,
ב-5 ביולי 1946, אל שר המושבות, וביקשו לשקול מחדש את אפשרות גירושם של
המעפילים מהארץ. כעבור שבוע, ב-11 ביולי, העלה שר המושבות דאז, ג'ורג' הול,
את נושא גירוש המעפילים מהארץ לקפריסין בקביט הבריטי. הוא עצמו לא תםך
ברישת זאת ואף התנגד לה. הוא לא היה מעוניין להוסיף לבעית ארץ-ישראל בעיה
נוספת בקפריסין, אך הנימוק העיקרי להתנגדותו היה החשש שבעת הגירוש, עלולה
למזור על עצמה פרשת "פאטריה" במהדורה חדשה, ואנלית מעפילים, על בוסניה,
עלולה לרדת למצולות, וכל זאת בעיתוי הפוליטי הפחות מתאים לבריטניה. הימים
היו ערב השיחות עם משלחת המומחים האמריקאים בשאלת ארץ-ישראל בראשותו של
המרי גריידי. בממשלה הבריטית קיוו כי יצליחו לגרור את האמריקאים לתמוך
בתוכנית "האוטונומיה החבלית" שלהם כפתרון לבעית הארץ. על כן לא היה כדאי
בקמים כאלה להוציא את הדובים מן היער. על הפרק עמדה, כזכור, דרישתו של
הנשיא טרומן להכניס קודם 100,000 עקורים ארצה, ואילו הבריטים התכוונו
לדחוק טעיה זה לסוף התור. ואז בא הפיגוע של האצ"ל במלון "המלך דוד"
בירושלים ב-22 ביולי 1946.

הפיגוע במלון "המלך דוד" וההחלטה לגרש את המעפילים לקפריסין

הפיצוץ במלון "המלך דוד" פגע בלב לבו של השלסון הצבאי והאזרחי הבריטי
בארץ פחות מחודש אחרי הצלחתם הקלה ב"שבת השחורה". השלטונות הבריטיים באזור
היו המומים - יוקרתם נפגעה, וחנורא מכל הוא שבפעולה זאת נהרגו 91 בני אדם.
מהם 27 אנגלים, 17 יהודים ומה שפחות שמו לב אצלנו - רוב ההרוגים היו ערכים.
41 במספר, מהם בני משפחות ערכיות מכובדות בארץ.

שלטונות המנדט והצבא בארץ הגיבו באימפולסיביות שגבלה בהיסטריה. דרישתם
מהממשלה בלונדון הייתה כי יותר לחם לנקוט נגד היישוב היהודי בארץ באמצעים
דומים לאלה שננקטו בזמנו נגד המרד הערבי בשנות השלושים המאוחרות.

דרישתם היתה:

1. לערוך חיפוש בשק נרחבים בכל היישובים היהודיים בארץ. (מחסן הבשק שמצאו ביגור ב"שבת השחורה" גירה את תיאובוס).

2. להפקיע חקירות הלאומיות.

3. להפסיק העלייה.

בווין וראש הממשלה אטלי שמרו דווקא על קור רוח והתרגשו פחות מהפיגוע ולא נטו לנקוט צעדים דרסטיים מדי בגד היישוב. הם עדיין קיוו באותם ימים להוציא מתוק מעז וחשבו שדווקא מעשה זה - הפיגוע בירושלים - יזרז את האמריקאים לתמוך בתוכנית "האוטונומיה החבלית" שלהם. לכן דחה הקבינט הבריטי את הדרישות לענישה קולקטיבית סוטאלית בגד היישוב, דבר שעלול היה רק להכריח את האמריקאים מליטול אחריות לפתרון הבעיה הארצישראלית.

עוד השלטונות הבריטיים בארץ עוסקים בפגיבוי ההריסות במלון "המלך דוד" והנה נודע להם כי שבע ספינות מעפילים נמצאות בדרכן ארצה. 'עתה, לנוכח סירובו של הקבינט לנקוט צעדים דרסטיים בגד היישוב בשל הפיגוע במלון "המלך דוד", החמקד עיקר הלחץ של ראשי הצבא וממשלת המנדט בדרישה מהממשלה בלונדון, לגרש את המעפילים שיגיעו ארצה. הטענה שהועלתה על ידם היתה, שאם אחרי מעשה כמו הפיגוע במלון "המלך דוד" תותר כניסתם של העולים הבלתי-ליגאליים ארצה מבלי שהיישוב יעבש, צפויה התקוממות ערבית. במקרה כזה ייקלע הצבא שבארץ-ישראל למלחמה בשתי חזיתות - נגד היהודים ונגד הערבים גם יחד, ועל כן עדיף היה, מבחינת האינטרס הבריטי, לצאת לעימות נגד היהודים בלבד.

הפעם החליט הנציב העליון לא לוותר ולא להסתפק בדיבורים בלבד והחל במעשים. כאשר יורטו אניות המעפילים "ההגנה" ו"החיל העברי", בסוף יולי 1946, והזבאו לנמל חיפה, לא הורדו האנשים מהספינות ולא הועברו למחנה עתלית כפי שבהגו עם המעפילים שקדמו להם. הם נשארו בנמל על הסיפונים וחיכו להכרעה בגורלם במשך שבועיים, כתנאי תברואה מחרידים.

ענין גירוש המעפילים מהארץ, נידון ברציפות בשלש ישיבות של הקבינט הבריטי, ב-30 ביולי, ב-1 באוגוסט וב-7 באוגוסט 1946, כשמעפילי ספינות "ההגנה" ו"החיל העברי" מתענים על הסיפונים בשמש הלוהטת של חודש אוגוסט בנמל חיפה. בדיונים הללו בשקלו גם אפשרויות של הגובה יהודית חריפה ביותר בארץ ובעולם, כולל מעשי יאוש מצד המעפילים עצמם תוך חשש למאות קורבנות. דיונים אלה התנהלו כבר על רקע הידיעה כי טרומן מסרב לתמוך בתוכנית "האוטונומיה החבלית" של הבריטים לפני שיסכימו להכנסת 100,000 עקורים יהודים מאירופה לארץ.

לבסוף נכנעה הממשלה בלונדון נוכח הלחץ הכבד שהפעילו עליה ראשי הצבא וממשלת המנדט. ב-7 באוגוסט 1946 החליט הקבינט הבריטי על גירוש העולים

הבלתי-ליגאליים שיתפסו במימי ארץ-ישראל, לקפריסין. בהקשר להחלטה זאת מן הראוי לציין שתי בקורות:

1. אף על פי שאפשרות גירוש המעפילים מהארץ לקפריסין בלקחה בחשבון כבר שנה קודם לכן, לא עשו השלטונות הבריטיים בפועל כל הכנות לכך עד לרגע האחרון. לכן הוחל בגירוש המעפילים משתי האניות "הבריטה סאלד" ו"יגור", שנתפסו רק ב-12 באוגוסט 1946, ואילו את מעפילי אניות "ההגבה" ו"החיל העברי" באלצו להשאיר בארץ ולהעבירם לעתלית, כיון שלא הצליחו להכין מקומות לכולם בקפריסין בעוד מועד. גם מה שהוכן שם עמד בסימן הארעיות והאילתוך.
  2. הרוח החיה בהחלטה על הגירוש חינו ראשי הצבא ובמיוחד הגנרל מונטגומרי, שניהן אז כרמטכ"ל הקיסרי. הוא עמל ללא ליאות ולא הירפה מלחצו על הקבינט לתחילת על הגירוש. מונטגומרי חבטיח לראש הממשלה אטלי, כי הצבא יבצע את הגירוש במינימום בזק מדיני, כי הוא ערוך כדי לספל בכל הפרעת מצר ארגונים ביישוב שיבטו להפריע לגירוש, וכי העברת המעפילים לאניות הגירוש תבוצע במינימום נפגעים. מונטגומרי עצמו היה משוכנע כי גירוש המעפילים מתארץ והפעלת יד חזקה בגד היישוב, די בהם כדי לשים קץ לעלייה הבלתי-ליגאלית. ראש הממשלה אטלי היה סקפטי מבנו באשר לסיכויים לחפטיק את ההעפלה. כל הסימנים מעירים כי ההחלטה על גירוש המעפילים מהארץ לקפריסין בכפתה כמעט מלמטה למעלה על הקבינט הבריטי. המדינאים שהחליטו על כך ראו בגירוש פתרון ביניים, לתקופה שלא תמשך יותר מחצי שנה. תוך פרק זמן זה, כך חשבו, ימצא פתרון מדיני לשאלה הארצישראלית ועמו לבוא גם הקץ לעלייה הבלתי-ליגאלית ולגירושים. בפועל התפתחו הדברים אחרת ותקופת חצי השנה הפכה לשנתיים וחצי. מכיוון שמאותו רגע שהוקמו מתנות המעפילים בקפריסין נכנס גירוש המעפילים לשגרה, הפך הדבר לעובדה פוליטית. זאת למרות שכבר בפברואר 1947, כשתחל האביב ועמו הגל הגדול של ההעפלה, הגיע הנציב העליון קניגהם למסקנה שמדיניות הגירוש נכשלה. המעפילים המשיכו לתפליג, ומחזות הגירוש נבמל חיפה היו, לדעת הנציב, אחד ממקורות המתחות בארץ בין היישוב לבין השלטונות הבריטיים.
- מדיניות הגירוש חזרה ונדונה בוועדת ההגנה של הקבינט הבריטי מספר פעמים כמשך שנת 1947: במארס: אחרי כישלון שיחות לונדון, באוקטובר: אחרי פירסום הדו"ח של ועדת האו"ם - דו"ח אובסקו"פ, ובדצמבר: אחרי החלטת עצרת האו"ם על החלוקה. בכל הפעמים הללו אושרה המדיניות מחדש, באין פתרון אחר. אם היה מישהו בממשלה הבריטית, אשר חשב בתחילה, כמו מונטגומרי, כי הגירוש יביא לקץ העלייה הבלתי-ליגאלית, בכונה לו אכזבה כבר בסוף 1946.
- בהתחלה החליטה הממשלה הבריטית על הקמת מחנות בקפריסין ל-10,000 איש בלבד. לאחר פחות מחודש, בספטמבר 1946, באלצו כבר להרחיבם ל-20,000 בפש. נוכח קצב ההעפלה הגובר היה צריך להכין מחנות שיעמדו בתנאי החורף - על כן בנו את מחנות הצריפס. עם התחדשו ההעפלה באביב 1947, הוחלט להרחיב את

המחנות לקליטת 30,000 איש. ולפני בוא ה"פאנים" בסוף 1947, הרחיבו אותם לקליטת 34,000 איש.

תגובת הישוב לגירוש המעפילים לקפריסין היתה חלשה בהרבה מן התגובה לה ציפו הבריטים. עיקר נטל ההתנגדות לגירוש בפל, מלכתחילה, על שכמם של המעפילים עצמם. אבל, בשיחות שהתקיימו בין בציגי הממשלה הבריטית לבין בציגי הסוכנות היהודית, באוקטובר 1946 בלונדון, (שיחות בהן השתתפו אישים מתובים כחיים וייצמן ואליעזר קפלן), הוברר לבריטים, כי אם לא יעשו מחוות כלשהי בעניין הגירוש לקפריסין, לא יהיה להם עם מי לדבר, מטעם הישוב, בוועידה שעמדו לזמן בלונדון בתחילת שנת 1947, כדי לדון על פתרון שאלת ארץ ישראל.

בינתיים הלכו המחנות והתמלאו כאלפי מעפילים צעירים שהסתובבו באפס מעשה ובלי דעת מה יעלה בגורלם. השלטונות במקום החלו לחשוש, שאם לא יתחילו בהעלאתם ארצה בהקדם, הם עלולים ליהפך לבעיה בטחונית בתוך האי. מושל המושבה דרש בכל תוקף להעניק להם עדיפות ראשונה בעלייה לארץ. כתוצאה מלחציו ולחץ אנשי הסוכנות היהודית, החליטה הממשלה הבריטית לכלול את גולי קפריסין במסגרת העלייה הליגאלית החל מדצמבר 1946 ולהקציב להם את מחצית המכסה החודשית, של 750 סרטיפיקטים בחודש. בכך הפכו, למעשה, את מחנות קפריסין למעין מתנה עתלית, המרוחק מן הארץ מרחק של 14 שעות הפלגה.

לגבי המשך ההעפלה, זו היתה, ללא ספק, החלטה גורלית. המעפילים המשיכו להפליג, מתוך תקווה כי יצליחו, אולי, לחמוק מהמשחתות הבריטיות ולהכנס לארץ, אך כשלא עלה הדבר בידם והם נתפסו וגורשו, הפכה לגביהם קפריסין לתחנה נוספת בדרך הנדודים שלהם לארץ, או כפי ששרו "קפריסין היא ערב ארץ-ישראל".

מאז תום שלטון המנדט הבריטי בארץ, מנסים ההיסטוריונים להשיב על השאלה: מהו הדבר שגרם לאנגלים להחליט ב-1947 לסיים את שלטונם בה ולהוציא את כוחותיהם ממנה ומה היה משקלה של ההעפלה בקבלת החלטה זאת.

היום, כאשר רוב התיעוד של קבלת ההחלטות על ידי הממשלה הבריטית פתוח לעיון החוקרים, איננו יכולים לומר כי לחץ ההעפלה בלבד הוא שהביאם לכך. יחד עם זאת ניתן לומר, ללא צל של ספק, כי להעפלה ולמלחמתם הסיזיפית בה, אשר גירוש קפריסין היה אחד מגילוייה הבולטים, היתה השפעה מצטברת, אשר המאיסה עליהם את השלטון בארץ.

כראיה אביא את עמרותיהם בנושא זה של שני אנשי שלטון בריטיים מרכזיים, שהיתה להם מעורבות אישית עמוקה במלחמה בגד ההעפלה. הראשון הוא גנרל קניגהם, הנציב העליון האחרון בארץ-ישראל והשני, שר החוץ בוויין.

גנרל קניגהם היה, בתחילה, בין היוזמים הראשיים של גירוש המעפילים מהארץ, בחודשים יולי-אוגוסט 1946. הוא התמיד בעמדה זאת עד סוף 1946. בפברואר 1947, כאשר התחדשה ההעפלה, לאחר הפסקה של כחודשיים, הוא שיבה את דעתו עד כדי כך שהיה מוכן להודות בכישלון מדיניות הגירוש. באותה תקופה

הגיע הנציב העליון למסקנה כי העלייה הבלתי-ליגאלית איננה רק אמצעי בידי הפוליטיקאים הציונים, המשתמשים בה כדי להביך את השלטונות הבריטיים, כפי שפקידים ושרים בממשלה הבריטית ניסו לטעון. הוא השתכנע כי מאחורי תנועה זאת אכן קיימת בעיה אנושית שלא באה על פתרונה, וכי המלחמה בגד ההעפלה מאחדת נגד הבריטים את כל הישוב, למן המתונים ועד לקיצוניים. אחרי כישלון ועידת לונדון בפברואר 1947, חזר וחזק את הממובנים עליו כי אם לא ישבו את מדיניות העלייה, יתדרדר מצב הביטחון בארץ, ולא ניתן יהיה להשליט בה סדר באמצעים שהם פחות ממלחמה גלויה בישוב היהודי כולו, דבר שלדעתו לא תוכל הממשלה לעמוד בו. במרץ 1947 לא שנו בלונדון לאזהרתו של הנציב העליון והממשלה החליטה, על פי הבחיותיו של בוויין, להגביר את המלחמה בהעפלה, החלטה אשר הביאה, בסופו של דבר, להסתבכותה של הממשלה הבריטית בפרשת "אקטורוס".

כידוע נכשלו הבריטים בפרשת "אקטורוס". החזרת מעפילי "אקטורוס", תחילה לצרפת ולאחר מכן לגרמניה, קוממה בגדם את דעת הקהל העולמית, הזיקה להם מבחינת מדיניות וגם לא סיעה לבלום את ההעפלה. את זאת הם למדו במהרה. 17 יום בלבד אחרי שמעפילי "אקטורוס" הורדו בכנף המבורג בגרמניה, הפליגו מבולגריה מעל 4,000 מעפילים, שבאו מרומניה, באניות "גאולה" ו"מדינת היהודים". שתי האניות הללו הפליגו למרות הלחץ הדיפלומטי שהפעילו הבריטים על בולגריה ולמרות הבטחה מפורשת שקיבלו משלטונות בולגריה כי לא יתירו יציאתם של מהגרים בלתי-ליגאליים. באותם ימים כבר הלך והתארגן ברומניה מבצע ה"פאניס", המבצע הגדול ביותר בתולדות ההעפלה, בו עתידים היו להשיט ארצה בבת אחת למעלה מ-15,000 מעפילים. לאור החקדים של האניות "גאולה" ו"מדינת היהודים", הוברר לבריטים כי אין להם כל סיכוי לזכות בשיתוף פעולה בין-לאומי כדי למנוע את הפלגתן של שתי האניות הגדולות הללו.

באוקטובר 1947 היו כבר מתבונן קפריסין מלאים עד אפס מקום. פקידי משרד המושבות והנציב העליון, שהיו צריכים לדאוג לאיכסונם של המעפילים הרבים שעמדו להגיע, היו אובדי עצות ולא ידעו היכן לשכנם. ביבט לבין עצמם, הודו כבר כי במלחמתה בעלייה הבלתי-ליגאלית יצאה הממשלה הבריטית כשידה על התחבונה ובי מדיניות הגירוש לא הצליחה לבלום את ההעפלה. כדי לצאת מהסבך אליו נקלעו, הציע משרד המושבות לנציב העליון, בלית ברירה וכחוראה שעה, להקצות כמה מכסות חודשיות של סרטיפיקטים כמקדמה, על מנת לדלל את מתבונן קפריסין ולפנות שם מקומות קליטה למעפילים שיבואו מרומניה. פתרון זה, בימים ההם, היה כהודאה גלויה בכישלון מדיניות הגירוש.

הנציב העליון היה מוכן אף להרחיק לכת יותר. הוא גרס שאם חייבים להודות בכישלון מדיניות הגירוש, יש לפחות להוציא מתוך מעז ולהביך את היהודים. על כן הציע להכניס לארץ את כל 16,000 המעפילים שיבואו מרומניה על חשבון הסרטיפיקטים לשנה מראש ולהפסיק כל עלייה ממקומות אחרים. הוא העריך אז כי היישוב בארץ ממלא לא היה ערוך לקליטת מספר כזה של עולים בבת אחת, והממשלה

הבריטית תחסוך בכך לעצמה את הוצאות גירושם והחזקתם של מעפילים אלה בקפריסין.

בווין, אשר היה מודע לא פחות מאחרים לכישלונם במלחמה בעלייה הבלתי-ליגאלית, עדיין לא היה מוכן להכנע לחולשת הדעת שאחזה במשרד המושבות ובנציב העליון. בדיון שהתקיים בוועדה לענייני העלייה הבלתי-ליגאלית של הממשלה הבריטית ב-15 באוקטובר 1947, הוא חזר וקבע כי את כל העולים הבלתי-ליגאליים שיגיעו, יש לגרש ולשכן במחנות הקיימים בקפריסין אפילו אם יצטרכו לצופף אותם שם עוד יותר. הוא סבר שכל עוד שולטת הממשלה הבריטית בארץ-ישראל, היא תאכוף את חוקי ההגירה בארץ זאת. חוקים אלה יפגזו רק כאשר בריטניה תסיים באופן רשמי את שליטתה שם. יחד עם זאת הפכה המלחמה בהעפלה לזרא גם לו כימים ההם.

בסכמו את הדיון בוועדה אמר, כי המדיניות המעשית היחידה שנוותרת, היא להחיש את סידורי הפיבוי מארץ-ישראל, על מנת לקצר עד כמה שאפשר את תקופת אחריותה של בריטניה על מעצרו של המהגרים הבלתי-ליגאליים. דברים אלה נאמרו חודש וחצי לפני החלטת עצרת האו"ם על סיום המנדט הבריטי בארץ-ישראל והקמת מדינה יהודית בה.

ביחס השלטונות הבריטיים למעפילים בקפריסין

השלטונות הבריטיים, בכל הדרגים, היו מודעים היטב לכך, שמלחמתם בעלייה הבלתי-ליגאלית איננה פופולרית וכי כליאתם של פליטי שואה אחרי גדרות תיל, עלולה לעורר אסוציאציות שהבריטים הולכים בדרכי הגרמנים ומשליכים אותם מחדש למחנות ריכוז. על כן, כבר בהודעה המדינית המיוחדת, מטעם הממשלה הבריטית, אשר פורסמה ב-12 באוגוסט 1946, ערב מבצע "איגלו" (הוא מבצע הגירוש הראשון לקפריסין), הובטח לנהוג בעולים הבלתי-ליגאליים במידת החדש, למרות שעברו על החוק. ועוד נאמר בהודעה כי "יבסקו בצעדים הנחוצים למען שמירת בריאותם וקיומם הנאות". יתר על כן, ניתנה פקודה מפורשת לחיילים, שהיו מופקדים על הניהול והשמירה על מחנות המעפילים בקפריסין, שלא להשתמש במונח "מחנות ריכוז" ביחס למחנות הגירוש. יחד עם זאת, דאגה הממשלה הבריטית לכך, שהוצאות הגירוש והחזקת המעפילים בקפריסין, לא יפלו על משלם המיסים הבריטי, אלא יכוסו מתקציבה של ממשלת המנדט בארץ-ישראל, שעיקר הכנסותיה באו לה ממיסים ששילם היישוב היהודי בארץ. הקמת מחנות קפריסין, והחזקת המעפילים בהם, עלו לממשלת המנדט כ-2.5 מיליון ל"ש בשנה והגדילו את הגרעון התקציבי שלה, שהיה קיים עוד קודם לכן, בשל הוצאותיה על ביטחון שוטף בשנים 8-1946. לכן קשה היה לצפות מממשלת המנדט דווקא, שתמלא אחרי ההתחייבות שהוטלה עליה ותדאג לקיומם הנאות באמת של המעפילים הגולים בקפריסין. יתר על כן, האדמיניסטרציה המנדטורית, אשר התייחסה בעוינות לעלייה הבלתי-ליגאלית

ולמעפילים, חיפשה כל דרך אפשרית, ישירה ועקיפה, כדי להפריע מהמוסדות היהודיים שסייעו להעפלה. ממשלה המנדט עשתה ככל שיכלה, בכדי לצמצם את מחויבותה להחזקת המעפילים העצורים במחנות קפריסין ולהטילה על הג'ויבט והסוכנות היהודית.

מחנות קפריסין לא היו אמנם מחנות ריכוז, אך היו מחנות מעצר לכל דבר ושררו בתם תנאי קיום קשים. מגורים צפופים בעדרי כל פרטיות, תנאי תברואה ירודים, חוסר מים כרוני ומזון גרוע, היו בחלת המעפילים העצורים לאורך כל תקופת הגירוש. אבל מעל לכל הכבידו עצם המעצר ושליחת החירות האישית.

אם היה דבר שהקל במעט על תנאי המעצר במחנה, היה זה משטר החיים האוטונומי בתוך המחנות, שהצבא החיר לעצורים מבלי להתערב בסדרי חייהם הפנימיים. גם זה היה חלק ממדיניות השלטון הבריטי, כדי לא להחריף את המאבק עם היהודים מעבר לדיוש ולהמנע מעימותים העלולים לגרום לקורבנות מיותרים.

בנקודה זו חייבים לציין כי רוב החיילים והקציבים שהיו מופקדים על המחנות, עשו בדרך כלל את עבודתם בחוסר התלהבות, באדישות ואפילו מתוך חוסר רצון, וראו בשירותם זה שירות חסר הילה ותהילה. היו ביניהם שביסו אף להקל מסבלם של המעפילים במסגרת האפשרויות הקיימות ומכחינהם המוגבלות, מתוך יחס הוגן ורגש אנושי פשוט, וחלקם אף הזדהו ממש עם גורלם של המעפילים העצורים.

* * *

יום עיון

מוקדש לזכרו של
מנחם אורן ז"ל

24.2.1986

מחנות הגירוש בקפריסין

יוסי אסף
יצחק ארצי
נחום בוגנר
זאב צחור
חנוך רינות
לאה שנער
דוד פור
יצחק טוכמן
מוני אלון
זאב איבינסקי
יוסף טבנקין
שרה שניר - נשמית
מנחם פרנק

1986

סניף - אונגו - ימי עיון
עו"ב פנינה רומן
יגוסה
מאי 1987
יגוסה
מאי 1987